

GOD ONTMOETEN IN PAULUS

Rowan Williams, geboren in 1950, studeerde in Swansea (Wales) en Cambridge. Zijn doctoraal theologie behaalde hij in Oxford, waarna hij theologie onderwees op een seminarie vlak bij Leeds. Vanaf 1977 tot 1986 was hij universitair docent in Cambridge. Daarna keerde hij terug naar Oxford als hoogleraar. In 1990 werd hij lid van de British Academy.

In 1992 werd professor Williams bisschop van Monmouth en in 1999 werd hij verkozen tot aartsbisschop van Wales. Na tien jaar ervaring als bisschop en drie jaar als aartsbisschop van de anglicaanse kerk werd hij in 2002 aartsbisschop van Canterbury. Als aartsbisschop was hij vooral verantwoordelijk voor leiding op pastoraal gebied – zowel in zijn eigen bisdom Canterbury, in de Kerk van Engeland als voor de wereldwijde anglicaanse gemeenschap. Nadat hij tien jaar aartsbisschop was geweest, trad hij aan het eind van 2012 terug en werd Master van het Magdalene College in Cambridge.

Professor Williams is internationaal erkend als een uitmuntend schrijver van theologische werken, leraar en begenadigd dichter en vertaler. Zijn interesses omvatten muziek, fictie en talen.

Rowan Williams

God
ontmoeten in
Paulus

Dit boek is verschenen in nauwe samenwerking met de Oud-Katholieke Kerk van Nederland
Oorspronkelijk verschenen als *Meeting God in Paul* in 2015 door Society for Promotion Christian Knowledge, London, www.spckpublishing.co.uk
© 2015 Rowan Williams

Nederlandstalige editie:
© 2017 Berne Media | uitgeverij abdij van berne, www.berneboek.com
Vertaling: Marian van Ham
Vormgeving: Garage bno – bureau voor grafisch werk

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

ISBN 978-90-8972-160-0

Inhoud

Inleiding | 6

1 Outsiders en insiders: de sociale wereld
van Paulus | 13

2 Een universeel welkom: het verontrustende idee
van Paulus | 37

3 De nieuwe schepping: het christelijke universum
van Paulus | 65

Vragen ter bezinning of voor groepsdiscussie | 88

Leesrooster voor de vastentijd | 89

Noten | 94

Aanbevolen literatuur | 95

Inleiding

Een dun boekje proberen te schrijven over de apostel Paulus is een beetje riskant: vanaf de vroege eeuwen van de christelijke kerk tot nu toe hebben grote geesten in het christendom hun gedachten uitvoerig uitgewerkt in een langdurige en hartstochtelijke dialoog met de brieven van Paulus. De kwaliteit en kwantiteit van hun bespiegelingen laten ons niet vergeten hoeveel er is te ontdekken in deze unieke documenten. Mijn dierbare vriend en voormalige collega, Tom Wright, heeft nog niet zo lang geleden een magistraal onderzoek naar Paulus verricht; bijna elke wel-sprekende pagina van het 1.700 bladzijden dikke boek verschaft een paar originele en prikkelende inzichten, die de lezer dieper doet nadenken en die meer onderzoek ver-eisen. Kan er iets nuttigs worden gezegd in een paar korte hoofdstukken?

Het enige excuus voor een korte studie zoals deze is dat de wereld van Paulus een gesloten boek blijft voor veel regel-matige kerkgangers, om nog maar te zwijgen over de tallo-zen die, als ze Paulus' naam horen, zich er vaag van bewust zijn dat hij belangrijk was voor de ontstaansgeschiedenis van het christendom. Zowel gelovigen als niet-gelovigen hebben waarschijnlijk een paar vooronderstellingen over Paulus; dat hij een probleem had met de rol van vrouwen in de kerk, dat hij tegen seks in het algemeen en homoseksualiteit in het bijzonder was, dat hij voor slavernij was, dat hij de eenvoudige leer van Jezus veranderde in een in-gewikkelde filosofie of mythologie, en ga zo maar door. Er lijken veel goede 21e-eeuwse redenen te zijn om hem af te serveren.

In feite verdoezelen deze halfbegrepen vooronderstellingen bijna alles wat Paulus echt interessant en spannend maakt. Ik denk dat we Paulus moeten lezen met enig begrip voor zijn eigen sterke overtuiging dat hij een nieuw land aan het ontdekken was: vruchtbaar, prachtig en opwekkend, en bovendien echt en tastbaar, even echt en tastbaar als elke 16e-eeuwse matroos op zijn ontdekkingsreis had kunnen tegenkomen.

Heeft Paulus het christendom getransformeerd? Ja, natuurlijk. Hij pakt een aantal tradities en gewoonten die zijn ontstaan na de mysterieuze gebeurtenissen rond en na Jezus' dood en hij worstelt met al het intellectuele vermogen en de verbeeldingskracht die hij bij elkaar kan schrapen om de patronen te zien die ze bij elkaar houden. Maar hoe vaker je hem leest, des te beter zie je hoe hij zwoegt om recht te doen aan iets wat er al is en dat hem confronteert in deze verhalen en gewoontes; hij improviseert geen nieuw religieus systeem. Soms zijn er nog wat losse eindjes in zijn pogingen om alles bij elkaar te brengen in een samenhangend patroon; maar vaker onthult hij een reeks onderlinge verbanden die zo diepgaand zijn dat ze de agenda hebben bepaald van een eeuwenlange uitvoerige discussie en uitwerking.

Hij zoekt nooit zomaar naar nieuwe religieuze theorieën. Hij vraagt zich altijd af wat waar móét zijn over God, Jezus, de mens en de niet-menselijke wereld, zodat het gebed en geloofspraktijk van de hem bekende eerste christenen enigszins zinnig worden, zowel voor hen als voor hun verbijsterde of achterdochtige naasten.

Om te begrijpen hoe dit werkt, moeten we op zijn minst enig besef hebben van de sociale wereld en de wereld van ideeën waarvan Paulus deel uitmaakt. Hij neemt genoeg met dingen waar wij niet eens over denken. Tegelijkertijd

zet hij vraagtekens bij zaken die iedereen in zijn tijd vanzelfsprekend vond. Om hier wat gevoel voor te krijgen is belangrijk, anders missen we de momenten waarop hij heel moedig en creatief is, wanneer hij zo scherp het gevaarlijke nieuwe onderscheidt in wat er rond Jezus is gebeurd.

Daarom heb ik geprobeerd wat van de achtergrond te schetsen, in de hoop dat de lezer een beter begrip krijgt voor dat ‘gevaarlijke nieuwe’ – waarom christenen geloofden dat de gebeurtenissen rondom Jezus het kader waarin zij leefden volledig veranderden. Daarna ga ik in op een paar specifieke manieren waarop zowel gedrag als taal van dag tot dag in de christelijke gemeenschap werden omgevormd onder de druk van hoe de christenen hadden leren bidden. Paulus is uitzonderlijk origineel in de manier waarop deze kwestie zijn denken vormgeeft, en hij herinnert de moderne christenen eraan dat theologische taal wegkwijnt en sterft als die zich niet bewust is van de druk erop, door de manier waarop we bidden. Ik hoop dat het resultaat wat van de energie en frisheid van Paulus’ getuigenis over Jezus en de God die hij in Jezus ontmoette, overbrengt.

Een aantekening over de brieven van Paulus

Er is in de afgelopen paar honderd jaar veel gediscussieerd over de vraag of alle brieven die in het Nieuwe Testament aan Paulus worden toegeschreven ook daadwerkelijk door hem zijn geschreven. Daarom is het wellicht nuttig om een paar fundamentele vooronderstellingen die ik over deze brieven schrijf in kaart te brengen, omdat ik er in het hele boek op terug zal grijpen. Iedereen is het erover eens dat Romeinen, 1 en 2 Korintiërs, Galaten en de korte brief aan Filemon door Paulus zijn geschreven, en de meesten

zijn het erover eens dat de eerste en tweede brief aan de kerk in Thessaloníki authentiek zijn. Dan blijven de drie ‘gevangenisbrieven’, zoals ze soms worden genoemd, nog over; men denkt dat ze door Paulus zijn geschreven toen hij in Rome in de gevangenis zat – de brieven aan Efeze, Kolosse en Filippi, aan de Efeziërs, Kolossenzen en Filippenzen; en ook de brieven aan Timoteüs en Titus, die gewoonlijk de ‘pastorale brieven’ worden genoemd.

Ik zal niet uitweiden over de details van de wetenschappelijke discussie, omdat complete zekerheid nauwelijks mogelijk lijkt. Maar het is in deze context absoluut belangrijk om te bedenken dat onze ideeën en die van de eerste christelijke eeuw niet altijd dezelfde zijn. Wanneer we worden geconfronteerd met de stelling dat een van Paulus’ brieven niet echt door Paulus is geschreven, dan zijn we in de 21e eeuw geneigd te denken: o, dus het is een vervalsing. Zo dachten mensen in die tijd niet helemaal. Iemand die zichzelf zag als een loyale leerling van Paulus, kon heel goed wat hij beschouwde als een authentiek en oprecht uittreksel van wat de grote apostel onderwees samenvoegen en zeggen: ‘O, dat is Paulus.’ Of iemand kon fragmenten van brieven die Paulus had geschreven aan elkaar rijgen, er wat verbindende passages aan toevoegen en zeggen: ‘Dit is Paulus.’

Op die manier dachten veel mensen in die tijd, dus om te zeggen dat een tekst niet geheel is samengesteld uit woorden van Paulus zelf, is beslist niet hetzelfde als een vervalsing in de moderne betekenis van het woord. En we hebben uit de vroegchristelijke wereld inderdaad een paar voorbeelden van teksten die erkend werden als vervalsing – geschreven om te misleiden of gewoon om specifieke standpunten te propageren. De eerste christenen hadden een paar manieren om het verschil te weten tussen een

tekst die op een geloofwaardige manier in verbinding stond met de echte wereld van de veronderstelde auteur en een tekst waarbij een naam alleen maar werd gebruikt om een paar standpunten naar voren te brengen.

Mijn eigen conclusie is dat de meeste literatuur die is toegeschreven aan Paulus, daadwerkelijk bij hem is begonnen. Tegen de trend in geloof ik dat de brief aan Efeze van Paulus is, hoewel Paulus heeft samengewerkt met iemand anders die zijn stijl heeft opgepoetst en zijn ideeën verduidelijkt en uitgebreid. De andere twee ‘gevangenisbrieven’ verdienen het voordeel van de twijfel, vind ik, hoewel er nog wel wat onzekerheden zijn. De brieven aan Timoteüs en Titus zijn op een bepaalde manier het moeilijkst te behandelen. Het lijken voorbeelden te zijn van wat ik net heb genoemd – fragmentarische aantekeningen van Paulus, die zijn neergeschreven samen met verbindende passages; maar ze lijken ook ideeën te introduceren die Paulus misschien onbekend voorkwamen, en de woordkeus is vaak heel anders dan in de brieven waarvan we zeker weten dat Paulus ze heeft geschreven. Er staan in die brieven genoeg levendige, persoonlijke karaktereigenschappen om ze niet volledig af te schrijven, maar er zijn ook zinnen die totaal niet lijken op de Paulus van de Romeinen of Galaten. Zelfs als we er rekening mee houden dat ze zijn geschreven door een oudere man, is het nogal moeilijk te geloven dat ze uit dezelfde pen zijn voortgekomen.

Toch betekent dat niet dat het geen ‘apostolische’ documenten zijn, of, als je een christen bent, geen ‘geïnspireerde’ documenten, onderdeel van geïnspireerde Schrift. Het betekent gewoon dat het proces waardoor we ze hebben gekregen wat ingewikkelder ligt dan een Paulus die gewoon dingen heeft opgeschreven en iemand anders die ze heeft gekopieerd.

In dit boek zal ik vooral bouwen op de belangrijkste brieven die zonder twijfel van Paulus' hand zijn – Romeinen, de brieven aan de Korintiërs, Galaten – maar zonder de drie gevangenisbrieven en de kleine persoonlijke aantekening aan Filemon te negeren. Ik geloof niet dat de theologie van de brieven aan Timoteüs en Titus totaal onvereenigbaar is met die van deze teksten, maar zij is op zijn minst heel verschillend uitgedrukt en bevat een aantal andere veronderstellingen, dus ik zal minder vaak naar deze brieven verwijzen.

De Bijbelse citaten zijn mijn eigen versies van de tekst.

Philip Law en de staf van SPCK (Society for Promoting Christian Knowledge) hebben mij opnieuw aangemoedigd en geholpen bij de publicatie van een korte serie *Canterbury Cathedral* lezingen; en Jonathan en Sarah Goodall hebben enorm geholpen bij het transcriberen en opschonen van deze lezingen. Ik heb veel te danken aan mijn eerste leraren van het Nieuwe Testament die mij geholpen hebben Paulus te begrijpen, vooral wijlen Charlie Moule en John Sweet; en aan allen met wie ik door de jaren heen heb gediscussieerd over de ideeën van Paulus, met name Tom Wright, Tony Thiselton en Kathy Grieb, van wie hun boeken en gesprekken mijn studie zo diepgaand hebben verrijkt. Zoals in mijn eerdere boeken die in de Goede Week in Canterbury ontstaan, wil ik mijn dank uitspreken aan de mensen die zich verbonden voelen met de gemeenschap rond de kathedraal en aan allen die aanwezig zijn geweest bij de lezingen, vragen hebben gesteld en nieuwe inzichten geboden.

Rowan Williams
Cambridge
Paastijd 2015

1

Outsiders en insiders: de sociale wereld van Paulus

Bij het aanbreken van de dag stuurden de stadsbestuurders hun gerechtsdienaars naar de gevangenis met het bevel: 'Laat die mannen vrij.' De gevangenisbewaarder gaf dit bevel door aan Paulus: 'De stadsbestuurders hebben je vrijlating bevolen. Nu kun je als vrij man in vrede gaan.' Maar Paulus zei tegen de gerechtsdienaars: 'Wij zijn Romeinse staatsburgers! Ze hebben ons in het openbaar mishandeld en ons zonder proces in de gevangenis gegooid. En nu laten ze ons in het geheim vrij? Geen sprake van! Laat ze het zelf maar komen vertellen en ons naar buiten begeleiden.' De gerechtsdienaars brachten zijn woorden over aan de stads bestuurders. De stadsbestuurders, die waren geschrokken dat het Romeinse burgers waren, kwamen zelf en maakten hun excuses.

(Handelingen 16:35-39)

.....

Paulus, Romeins staatsburger

Paulus was erg trots op zijn status van Romeins staatsburger, en als we iets willen snappen van de wereld waarin hij leefde en de vanzelfsprekendheid en die mensen in die wereld hadden, moeten we iets begrijpen van Rome en het Romeins staatsburgerschap. Het is zo belangrijk voor Paulus dat we het op drie plaatsen in de verhalen in Handelingen vinden. Ik heb zojuist Handelingen 16:35 e.v. geciteerd, het verhaal van Paulus' avonturen in Filippi, waar hij wordt gearresteerd en in de gevangenis gezet. Hier

protesteert hij hevig tegen de manier waarop hij is behandeld. Als je kijkt naar Handelingen 21:39 en Handelingen 22:25, vind je hetzelfde verhaal. Paulus wordt afgeranseld en slecht behandeld door Romeinse soldaten of Romeinse beambten en hij roept ze een halt toe door te zeggen: ‘Voordat je me nog meer mishandelt, moet je wel weten dat ik een Romeins staatsburger ben.’

Dit zijn verhalen die ons eraan herinneren dat Romeins staatsburgerschap een groot voordeel bood: je genoot bepaalde vormen van gegarandeerde bescherming: privileges en vrijheden die niet voor iedereen beschikbaar waren. Je verschilde van slaven, maar je was ook anders dan bijvoorbeeld die nogal onsamenhangende klasse van mensen die de Romeinen *peregrini* (waaruit ons woord ‘pelgrim’ is ontstaan) noemden – een woord dat eigenlijk gewoon outsider, buitenstaander betekent. Het waren mensen die in de dorpen en steden woonden maar zonder burgerrechten; zij waren seizoenarbeiders of buitenlanders.

Dus zelfs binnen het keizerrijk kon je er op veel manieren bij horen (of er half bij horen) – slaven, migranten, burgers. En tegen de tijd dat je bij de barbaren was die buiten de Romeinse grenzen woonden (afschrikwekkende mensen zoals de Kelten), dan was je natuurlijk in een volslagen andere wereld.

Maar welke vrijheden kregen de burgers? Als je een burger was, kon je een testament maken – je kon met je bezit doen wat je wilde en het nalaten aan iemand van jouw keuze. Je kon mensen aanklagen voor de rechtbank – gewoonlijk een nogal kostbare zaak omdat je aanzienlijke sommen geld als omkoperij en douceurtjes aan de magistraten moest betalen (jammer genoeg kon je ook voor de rechtbank worden aangeklaagd, wat op zijn minst om

precies dezelfde reden even duur was). Je kon trouwen zonder iemand om toestemming te hoeven vragen. Je kon stemmen. Je kon je verkiesbaar stellen. Je kon reizen, en als je naar een andere stad ging binnen het Romeinse Rijk die dezelfde status had als de stad die je net had verlaten, had je ook daar dezelfde rechten.

Romeins staatsburgerschap leek op een Brits paspoort uit het begin van de twintigste eeuw – je kon min of meer overal heen en verwachten dat je goed werd behandeld. Staatsburgerschap was geen sinecure. En als we de wereld van Paulus willen begrijpen, dan moeten we vooral snappen dat dit een wereld was waarin echt niets bestond wat maar enigszins leek op ons idee van universele mensenrechten. Voor het rechtssysteem bestonden geen zaken als algemene gelijkheid. Staatsburgerschap stond garant voor veel dingen. Als je een *peregrinus*, seizoen- of een laagbetaalde arbeider was, dan had je een paar privileges; en was je een slaaf, dan had je nergens recht op.

Je kon op verschillende manieren staatsburger worden, en opnieuw horen we hier iets over in Handelingen 22:28, waar een Romeinse legerofficier zegt dat het hem veel geld heeft gekost om zijn rechten als staatsburger te kopen, en Paulus met ogenschijnlijk enige minachting antwoordt dat hij door geboorte het staatsburgerschap heeft verworven. Als dat kleine detail een correct verslag is (en er is geen enkele reden om daaraan te twijfelen), dan suggereert het dat zijn familie waarschijnlijk al een hele tijd was gevestigd in Tarsus. In 66 v.C. kregen namelijk alle inwoners van Tarsus, in het huidige zuidoosten van Turkije, van het Romeinse bestuur de rechten van staatsburgerschap.

Waarschijnlijk zat de familie van Paulus redelijk in de slappe was, maar ze waren ook weer niet zo rijk dat hij niet in

zijn eigen levensonderhoud moest voorzien. Zijn familie had wel genoeg geld om hem voor een lange periode naar Jeruzalem te sturen om onderricht te worden in de traditionele joodse leer, maar we zien ook dat hij leerbewerker is (Handelingen 18:3). Dus hij heeft het redelijk goed, aan de rand van de hogere middenklasse van ambachtslieden, wat spaargeld om te besteden, maar boven alles – het cruciale verschil – het staatsburgerschap. Zet dat eens weg tegen de twee andere klassen. Als je een migrant was, een *peregrinus*, dan kon je rondreizen, maar je had geen garantie dat je wettelijke status hetzelfde zou blijven. Je kon niet stemmen, je kon geen testament maken – als je stierf, werd je bezit geconfisqueerd door de stad. Je kon worden gemarteld, en dat kon niet bij een Romeins staatsburger. En je kon onderworpen worden aan een aantal pijnlijke en vernederende manieren van executie, zoals kruisiging, een straf die niet gegeven werd aan burgers. Daarom kan Paulus met enige mate van veiligheid vrij reizen en werken; en wanneer hij zonder proces wordt gearresteerd of gestraft, kan hij verkondigen dat zijn burgerrechten worden geschonden.

Staatsburgerschap was geen kwestie van klasse of inkomen zoals wij dat ervaren. Er waren burgers die niet zo rijk waren, en er waren migranten en zelfs een paar slaven die het redelijk goed hadden. Het was een kwestie van veiligheid en identiteit, een kwestie van wat je voor lief kon nemen zonder je zorgen te maken. Het was een onderscheid dat duidelijk zichtbaar was in het stedelijk leven, en we mogen niet vergeten dat de steden uit de tijd van Paulus heel divers waren, heel kosmopolitisch. We moeten niet in de valkuil trappen dat we de wereld van het Nieuwe Testament zien als een wereld van eenvoudige oriëntaalse boeren en oude Romeinen in toga's.

Het was een wereld die commercieel heel actief en cultureel heel creatief was, een wereld waar talen en tradities vrijelijk door elkaar liepen in het stadse leven, nogal on-evenwichtig bij elkaar gehouden door twee belangrijke dingen: de autoriteit van de Romeinse keizer en de Griekse taal.

Het was een vreemd soort Grieks volgens de standaard van het klassieke Grieks, maar ondanks dat toch een effectief communicatief medium. Ik denk dat je de ontwikkeling ervan kunt vergelijken met de manier waarop de Engelse taal schokkend en onverwacht is getransformeerd in een handelstaal in bijvoorbeeld Zuidoost-Azië. Iedereen die een tijdje in Singapore is geweest, zal zeggen dat daar een zeer uitgesproken soort Engels wordt gesproken, dat niet echt lijkt op de taal van het thuisland. Het Grieks dat Paulus en zijn collega's spraken, zal zo'n soort taal zijn geweest: helder en duidelijk, doordringend en vaak welbespraakt, maar niet echt klassiek.

Zoals we hebben gezien, waren de scheidslijnen in deze samenleving geen kwestie van welvaart en inkomen. Sommige niet-burgers hadden nogal veel geld door de handel, maar ze konden er niet zo eenvoudig over beschikken als ze wilden. Ze konden reizen, ze konden zaken doen in het hele keizerrijk, zoals Aquila en Priscilla, de vrienden van Paulus, die we op een aantal plaatsen in het Nieuwe Testament tegenkomen (allereerst in Handelingen 18, en ze verschijnen weer in Romeinen 16; de meeste lezers vinden hen een onweerstaanbaar aantrekkelijk stel, gevoelig, gastvrij en een grote steun voor Paulus, Apollos en anderen). Maar we weten niet of ze staatsburgers waren; waarschijnlijk niet, omdat ze met andere Joden door keizer Claudius uit Rome waren verbannen. Ze hadden een huis

dat groot genoeg was om de gemeenschap te ontvangen (Romeinen 16:5), en ze konden de zwervende apostelen royaal ondersteunen. Maar toch hadden ze geen staatsburgerschap; hun bestaan was onzekerder dan dat van de zwervende leraar Paulus.

Het ergst was natuurlijk de positie van de slaven. De slaaf, laten we dat nooit vergeten, is letterlijk het bezit van iemand anders. De slaaf heeft geen rechten om zelf iets te ondernemen. De slaaf kan alleen reizen met toestemming van zijn meester. Een slaaf kan niet trouwen, behalve als zijn of haar meester ermee instemt. Een slaaf die voor de rechter moet verschijnen, wordt routinematig gemarteld – en ik bedoel ook routinematig: men nam aan dat geen enkele slaaf de waarheid sprak tenzij hij of zij ertoe werd gedwongen (ze waren tenslotte verplicht om hun meester of meesteres te verdedigen). Dus als ze juridisch bewijs moesten leveren, werden ze vanwege hun positie gemarteld. In extreme omstandigheden konden ze strafeloos door hun eigenaren worden gedood. In beschaafde Romeinse kringen beschouwde men het als een slechte procedure en vanuit economisch standpunt dom om het leven van je slaven op het spel te zetten of hen te doden, maar de sancties waren eerder sociaal dan moreel of juridisch. En natuurlijk stond het lichaam van de slaaf, man of vrouw, volledig ter beschikking van de meester of meesteres voor seksuele diensten.

Een slaaf kon hoogopgeleid zijn. Een meester kon besluiten om te investeren in een slaaf en hem te laten kennismaken met de beste bronnen van een klassieke opleiding zodat hij een mentor kon worden voor de jongere generatie of een vindingrijk en professioneel manager, of hij kon zijn meester helpen bij het schrijven van diens memoires.

Een slaaf kon onder sommige omstandigheden geld verdienen en daarmee zijn of haar vrijheid kopen. Maar dat hing af van het feit of zijn meester daarmee zou instemmen. Als de meester problemen had met de wet, was de slaaf verplicht om diens straf te delen. Als een meester werd veroordeeld voor verraad aan het Romeinse rijk, dan was executie van het hele huishouden niet ongewoon. In het geval van de slaven betekende dat waarschijnlijk kruisiging.

Dat was de wereld van het Romeinse rijk en zijn grote steden, de wereld waarin Paulus woonde en leefde, een wereld die vreemder is voor ons en onze vanzelfsprekendheden dan we konden vermoeden louter uit de Bijbel. En het is het waard om dieper in te gaan op deze punten over de juridische status van verschillende groepen in het rijk, al was het alleen maar ter ondersteuning van het punt dat ik eerder heb gemaakt: dit is een wereld die geen besef heeft van universele mensenrechten of waardigheid, een wereld waarin je thuishoort in een eigen sociaal patroon dat dan alles bepaalt.

Ik zal in dit stadium nog niet veel zeggen over wat Paulus allemaal doet met zijn onderricht, maar er is één ding dat ik moet noemen voordat ik verder ga. Een brief, zoals Paulus' eerste brief aan de christenen in Korinte, bewijst duidelijk dat de stedelijke christelijke gemeenschappen bestonden uit mensen met een zeer uiteenlopende sociale achtergrond en status. Paulus herinnert de Korintiërs eraan, met zijn soms onnavolgbare botheid, in het eerste hoofdstuk van zijn eerste brief (1:26) dat weinigen van hen uit gerespecteerde of goeie kringen afkomstig zijn. Later, in hoofdstuk 6, somt hij een lijst op van onbehoorlijk gedrag en zegt: 'Sommigen van u hebben dat ooit ge-

daan.' Dat wekt de indruk dat de gemeenschap in Korinte voor een groot gedeelte bestond uit mensen zonder staatsburgerschap: winkeliers, seizoenarbeiders, huisslaven. Maar in 1 Korintiërs 6 ontdekken we ook dat Paulus de christenen die geschillen via de rechtbank willen regelen, sterk bekritiseert. Dat wijst erop dat de gemeenschap ook burgers bevatte die het recht hadden om juridische stappen te ondernemen. Dus als je door wat ik geschetst heb een beeld van de Romeinse maatschappij begint te krijgen, en je richt je op zoiets als de eerste brief aan Korinte, dan zie je hoe de christelijke gemeenschap door bijna iedereen in de wereld van die tijd werd beschouwd: als excentriek. Een plaats waar slaven en burgers, handelaren en seizoenarbeiders met elkaar omgingen; inderdaad een zeer uitzonderlijke plaats (maar daarover meer in het volgende hoofdstuk).

Paulus, de Jood

Paulus is een Romeins burger, maar hij heeft natuurlijk ook een andere zeer gelaagde en strenge traditie geërfd. Hij is een Jood: een Jood met oorspronkelijk de naam Saulus, en die, zo vertelt hij ons, om te beginnen afstamt van de stam Benjamin (Filippenzen 3:5). Hij behoort tot die enorme categorie van Joodse ondernemers en handelaren, kooplieden, reizigers en leraren die de 'diaspora' wordt genoemd, het Joodse volk dat door de eeuwen heen, vlak voor het begin van het christelijke tijdperk, verspreid is over het Middellandse Zeegebied. Zoals ik al heb gezegd, is het waarschijnlijk dat zijn familie een tijdlang in Tarsus was neergestreken. Tarsus was een vestigingsplaats voor handelaren en anderen. Gelegen in de hoek van zuidoost-Turkije was het een groot regionaal centrum, een belangrijke handelsstad. Het Romeinse bestuur had de

stad in de eeuw voor Christus privileges verschaft, en het was ook de plaats waar Antonius voor het eerst Cleopatra ontmoette. Dus toen Paulus, in gesprek met de Romeinse officier, zei dat hij een burger was van een (in de oude vertaling) ‘niet onvermaarde stad’, dan zien we wat hij dacht. Tarsus had amfiteaters, badhuizen en geplaveide straten, een reputatie en een residerend gouverneur.

Maar Paulus lijkt een groot deel van zijn vroege volwassenheid te hebben doorgebracht in Jeruzalem. Hij zegt dat hij ‘heeft gezeten aan de voeten van Gamaliël’ (Handelingen 22:3), en we weten uit Handelingen 5:34-39 dat Gamaliël als lid van de Joodse Raad tegen het ernstig straffen van de eerste christenen was. Hij gaf het beroemde advies: ‘Laten we kijken hoe dit uitpakt. Want als het van God komt, dan zal het hoe dan ook doorgaan en slaan we een dwaas figuur.’ Maar ook Joodse bronnen hebben het over Gamaliël: we weten dat hij de kleinzoon was van de grote Hillel, misschien de bekendste Joodse rabbi van de eerste eeuw, en dat hij in een traditie stond met een redelijk vriendelijke en gematigde opvatting als het ging om juridische verplichtingen waar religieuze Joden zich aan moesten houden. Er zijn in Joodse teksten verschillende verhalen over de rivaliteit tussen de leerlingen van Hillel en die van Shammai, een veel strengere leraar. Gamaliël duikt in de Joodse teksten op als een zeer indrukwekkende figuur. Er is een tekst die luidt: ‘Na de dood van rabbi Gamaliël is ware kennis van de wet verdwenen uit Israël.’ En toch vinden we vreemd genoeg erg weinig specifieke uitspraken die worden toegeschreven aan Gamaliël; alsof zijn reputatie een beetje is ondergesneeuwd. Het is verleidelijk om te denken dat dit iets heeft te maken met het feit dat hij clementie aanraadde voor de eerste christenen, misschien zelfs met dat hij de leraar was van de beruchte ‘Saulus van Tarsus’.

Maar wanneer Paulus als student aan de voeten van deze vriendelijke en vredelievende man heeft gezeten, hoe is hij dan in hemelsnaam zo'n felle vijand van de vroege kerk geworden, de gemeenschap waarvoor zijn meester en leraar zo veel begrip toont? Paulus zelf erkent dat hij een misbaksel is (1 Korintiërs 15:9). Maar hier moeten we Handelingen erg zorgvuldig lezen, en als we dat doen, is er vrij veel bewijs dat er op dit bepaalde moment in de geschiedenis van de vroege kerk een paar ongewone bondgenootschappen werden gevormd. Denk aan de redevoering die Stefanus houdt voor de Joodse Raad in hoofdstuk 7 van Handelingen nadat hij is gearresteerd voor zijn verkondiging. In de redevoering legt deze enthousiaste en nogal roekeloze christelijke leraar uit waarom de tempeldienst van Jeruzalem door de komst van Jezus iets van het verleden is, en hij beargumenteert ook dat de dood en opstanding van Jezus de religieuze deskundigen in feite te kijk zet als verraders van hun eigen traditie. Dat was inderdaad stevige taal en er absoluut op berekend om de priesters die de tempel beheerden, maar ook degenen die strakke naleving van de wet sterk benadrukten, te ergeren. Met andere woorden, Stefanus vervreemde zich van zowel de sadduceeërs (de priesterklasse) als de farizeeërs (geen priesters maar enthousiaste Schriftgeleerden), en het lijkt alsof er op dat punt een tactisch bondgenootschap is tussen de priesters en op zijn minst een paar van de machtige leiders onder de niet-priesterlijke deskundigen. In deze situatie wordt de jonge Saulus een soort 'brug': 'een jongeman die Saulus heette', zoals hij wordt beschreven wanneer we hem voor het eerst ontmoeten. Wanneer Stefanus gestenigd wordt en de getuigen die met de steniging beginnen, hun kleren uittrekken, leggen ze die aan de voeten van een jongeman die Saulus heet (Handelingen 7:58).

Deze jongeman is degene die het beleid van de hoofdpriesters tegen de christelijke kerk zal uitvoeren. We lezen in Handelingen 9 over de felheid waarmee dit gepaard gaat. Het is niet moeilijk je een voorstelling te maken van de zeer grote spanningen in de geest van deze jonge man. Opgegroeid als een nogal liberale farizeeër heeft hij zich nu verbonden met de corrupte hiërarchie van de tempel die normaal gesproken hartgrondig wordt afgekeurd door de farizeeërs. Dat is een bijna onmogelijke positie. Het is veelzeggend dat wanneer hij later in Handelingen hoofdstuk 23 zelf voor de Joodse Raad verschijnt, hij nogal opzettelijk een ruzie uitlokt tussen de twee partijen in de Raad. Hij zet de farizeeërs en de sadduceeërs tegen elkaar op. Hij weet uit de eerste hand hoe diep de scheidslijnen lopen en waar de breuklijnen liggen.

Dus ik denk niet dat Paulus' verleden als vervolger van de kerk suggereert dat het verhaal van zijn relatie met Gamaliel niet klopt. Integendeel, het is voor een getalenteerde en enthousiaste student helemaal niet ongebruikelijk om zich scherp te keren tegen een geëerd leraar. En daar, in het verhaal van Stefanus' redevoering, hebben we wat het keerpunt, de uitdaging kan zijn geweest, toen Paulus beseftte dat hij de tolerante houding van zijn oude leraar niet kon volhouden bij deze nieuwe afvallige groep. Het moment waarop hij besloot dat hij tegen zijn instinct in, niet anders kon dan zich scharen achter wat zijn collega's beschouwden als de welvarende, inhalige en zichzelf handhavende priesterkaste van de tempel.

Ik heb op de vorige bladzijden de twee namen Saulus en Paulus afwisselend gebruikt. Het was voor een Jood die in de diaspora leefde, vrij gewoon om een Joodse naam te hebben die in de familie en in de synagoge werd gebruikt,

en een naam voor het openbare leven, een officiële Romeinse naam. ‘Paulos’ is een veelvoorkomende Romeinse naam (en inderdaad, in hoofdstuk 13 van Handelingen ontmoet Paulus een Romeinse gouverneur met dezelfde naam), maar ‘Sha’ul’ (Saulus, de naam van de eerste koning van Israël) werd gebruikt in zijn familie en zonder twijfel ook bij het onderricht door Gamaliël. Het is een gebruik dat bleef bestaan in veel Joodse families in Europa en het is nog steeds gangbaar in sommige Joodse verbanden.¹

Dus Paulus had een kant-en-klare tweede identiteit. Hij is Paulos, een burger, een reiziger, een ambachtsman, én Sha’ul, een Joodse leraar, een deskundige op het gebied van de wet, en een korte, hectische en onstuimige periode, de leider van wat bijna een terroristische groepering is. Maar het punt is dat de Joodse wereld waarin Paulus leeft, net zo strikt gedefinieerd en gelaagd is als de Romeinse wereld. Het is een wereld waarin sociale identiteit er heel veel toe doet, gekenmerkt door heftige ruzies over wie een echte insider is, wie een echte Jood is, wie het werkelijke gezag heeft om conflicten te bezweren – priesters, wetgeleerden, wijzen? In de wereld waar Paulus thuishoort, is het van het grootste belang dat je precies weet waar je staat. Insider of outsider? Een burger of een migrant? Een vrije of een slaaf? Een Jood of een niet-Jood? Een farizeeër of een sadduceeër? Een man of een vrouw? Het is een wereld waar de grenzen diep zijn ingekerfd en er zijn weinig kansen om die over te steken, het is een wereld van ingewikkelde identiteitspolitiek.

Ik gaf al aan dat we ons zouden wenden tot de eerste brief aan Korinte om wat van het licht te zien dat wordt geworpen op de tekst vanuit de sociale achtergrond in de steden van het rijk. In verband met Paulus’ jodendom gaan we

in op de langste (en moeilijkste) brief. Die aan de Romeinen. Hier, in zijn brief aan de Romeinen, trapt Paulus het hardst en het meest gestaag op de gevoelige plek, hij stelt de vraag die voor hemzelf het meest onaangenaam is: wat maakt Joden anders, of superieur? Steeds meer voelt hij zich gedwongen om de onverenigbaarheid van insiders en outsiders, waarin hij is opgevoed, ter discussie te stellen, en vraagt: 'Denk je dat je een soort recht hebt op God en diens gunst omdat je je binnen de Joodse wereld zo streng aan de wet houdt? Denk er nog eens over na.' Maar tegelijkertijd: 'Denk je dat je in het voordeel bent ten opzichte van de Joden, omdat je vanwege Gods vrije genade als niet-Jood verwelkomd bent in de christelijke gemeenschap? Denk er nog eens over na.'

Je kunt de hele brief aan de Romeinen lezen en je ziet dan bijna Paulus zijn hoofd dan naar de ene en dan naar de andere kant draaien en zeggen tegen Joden én niet-Joden: 'Je denkt dat je een reden hebt om je beter te voelen. Laat me je zeggen: die heb je niet. Omdat ik tegen hen zeg dat zij niet meer dan een ander zijn, moet je niet het idee krijgen dat jij dat wel bent.' En zo gaat hij hoofdstuk na hoofdstuk door, zijn geschut draaiend van de ene naar de andere kant. Dat is een van de dingen waardoor de brief aan de Romeinen zo moeilijk leest, maar het is ook heel stimulerend en uitdagend.

Dit zijn een paar belangrijke aspecten van Paulus' sociale wereld, zowel Romeins als Joods. Ik denk dat je snapt waarom ik het eerste hoofdstuk 'Outsiders en insiders' heb genoemd. Deze categorieën betekenden heel veel voor Paulus' tijdgenoten. Het waren letterlijk kwesties van leven en dood, die bepaalden waar je veilig was, welke rechten je kon opeisen en welke voordelen je dacht te hebben.

Paulus, de man

Maar hoe zat het met Paulus zelf? Wat voor persoon was hij? Tot dusver hebben we een beeld gegeven van de omgeving, met in het middelpunt ervan een menselijke gestalte. Wat voor soort man was hij? Hoe oud? Wat weten we van zijn persoonlijke leven? Lucas noemt hem in Handelingen 'een jonge man die Saulus heette'. Als Stefanus rond het jaar 34 in Jeruzalem wordt gedood, en dat ligt voor de hand want dat is niet lang na de kruisiging van Jezus, dan was Paulus rond die tijd een 'jonge' man. In de antieke wereld was je op veertigjarige leeftijd niet meer jong. Dus we kunnen concluderen dat in het jaar 34 Saulus van Tarsus hoogstens dertig was. We kunnen er wel van uitgaan dat hij ongeveer even oud was als Jezus, misschien iets jonger. Jezus, die waarschijnlijk zeven of zes jaar voor de christelijke jaartelling werd geboren, zou tussen de drieëndertig en veertig zijn geweest toen hij gekruisigd werd. Als Paulus iets jonger was, geboren na 6 v.C., is hij misschien midden dertig als we voor het eerst met hem kennismaken.

En zijn persoonlijke leven? We weten door de eerste brief aan Korinte dat hij geen vrouw had, dat hij ervoor had gekozen om zonder vrouw te reizen, in tegenstelling tot de situatie van Petrus en anderen (1 Korintiërs 7:8, 9:5). Gezien zijn rabbijnse opleiding was hij waarschijnlijk weduwnaar, en niets in de eerste brief aan Korinte spreekt dat tegen. Wanneer hij schrijft aan alleenstaanden doelt hij expliciet ook op degenen die nooit zijn getrouwd en weduwnaars. Volgens mij is er een goede reden om te denken dat dit ook zijn eigen situatie was.

We weten dat hij een zwakke gezondheid had. We weten dat wanneer hij aankomt in Galatië, zoals hij vertelt in zijn brief aan de christenen in deze regio (Galaten 4:13-14), hij aan een kwaal leed die wat moeilijk lag bij zijn toehoorders. Wat was het? Het kan epilepsie zijn geweest, zoals sommigen opperden; het kan ook een soort oogziekte zijn geweest die zijn gezicht misvormde. Het is interessant dat er een paar gevallen in Handelingen zijn waarin Paulus wordt beschreven als ‘intens kijkend’, of ‘starend’ of ‘draaiend met zijn ogen’ (bijvoorbeeld Handelingen 23:1). Misschien is het niet toevallig dat hij beschrijft dat de Galaten klaar stonden zich de ogen uit te rukken om die aan hem te geven (Galaten 4:15). Het zou goed kunnen dat hij leed aan een van de ontelbare vormen van een oogziekte, overgedragen door parasieten in het Midden-Oosten. Dat verklaart opnieuw dat hij er nogal onaantrekkelijk uitzag, met opgezwollen ogen en misschien oogleden vol pus. In zijn tweede brief aan Korinte (12:7 e.v.) schrijft hij dat hij ‘een doorn in het vlees’ had, een langdurige kwaal die vernederend voor hem was en hem beperkte. Of het nu gaat om epilepsie, een oogziekte, een verlamming of een andere handicap, we weten het niet. Wat we wel weten is dat zijn gezondheid een reden tot ongerustheid was en regelmatig zijn werk lijkt te hebben beperkt.

We weten niet hoe hij eruitzag, maar er is een boeiende tekst uit Klein-Azië uit het begin van de tweede eeuw. Daarin wordt Paulus beschreven als hij de stad nadert, op het punt om Thekla te ontmoeten, een van zijn eerste vrouwelijke volgelingen volgens deze na-Bijbelse traditie.² We lezen dat hij een kleine man is, met O-benen, een mager gezicht, haakneus, kaal met zware wenkbrauwen die in het midden bij elkaar komen. En zo wordt hij steeds afgebeeld in de oudste byzantijnse kunst en tot op heden

op iconen. Of dit enige historische achtergrond heeft, weten we niet maar het is voor vele generaties aannemelijk geweest.

En hoe zit het met zijn persoonlijkheid? Een gepassioneerde man, krachtig, op bepaalde manieren zelfs overweldigend indrukwekkend, ondanks dat hij in het openbaar niet welbespraakt is zoals hij zelf verklaart (2 Korintiërs 10:10, 11:6); en, zoals de brieven laten zien, soms manipulatief en bezitterig. Als zijn woede met hem op hol slaat, kan hij heel beledigend worden tegenover zijn vijanden (Galaten 5:12 is een van de meer dramatische voorbeelden); zelfs als hij zijn woede kan beteugelen kan hij behoorlijk fel worden. Een hoofdstuk in zijn brief aan de Galaten (3:1) beginnen met de woorden 'Jullie idioten!' is misschien niet de beste manier om sympathie bij de lezers op te wekken.

Maar die felheid, die passie is ook te merken wanneer hij zijn woede uit over de manier waarop mensen van wie hij houdt, door anderen worden gemanipuleerd of slecht behandeld. En als je in de verleiding komt om je geduld met Paulus te verliezen, lees dan een paar passages, zoals met name in 2 Korintiërs 11:20-21, waar hij de corrupte activiteiten van een paar van zijn rivalen opsomt, en zwaar sarcastisch zegt: 'Wil je dat ik jou zo behandel? Het spijt me, ik ben daar te zwak voor.' Vlak daarvoor (11:11) spreekt hij over de moeite en opofferingen die hij voor zijn kudde heeft doorstaan en hij eindigt met: 'Denk je dat ik dit doe omdat ik u niet lief zou hebben? God weet dat ik dat wel doe!' En dit gevoel van warmte, van grootmoedige verontwaardiging ten gunste van anderen, is uiteindelijk een van de fascinerendste karakteristieken van Paulus' persoonlijkheid. En in 2 Korintiërs (11:29) schrijft hij:

‘Is er iemand die in het geloof ten val wordt gebracht, en brand ik dan niet van verontwaardiging?’ Je voelt zijn diepe instinctieve ruimhartigheid onder al die passie en woede en incidentele manipulatieve of ruwe momenten.

Het is altijd de moeite waard eraan te denken dat Paulus niet wist dat hij de Bijbel schreef. Dat wil zeggen dat wanneer hij zijn brieven schrijft (of liever gezegd dicteert), er een stroom aan argumenten is die, omdat Paulus een emotionele man is, soms zo gecompliceerd wordt uitgedrukt dat een zin wordt afgebroken en je opnieuw moet beginnen. Zijn taalgebruik is wellicht moeilijk te volgen, en er zijn een paar plaatsen waar de zinnen niet helemaal volledig zijn. Nogmaals, er kan een punt zijn, zoals in het argument in 1 Korintiërs over vrouwen die hun hoofd in het openbaar bedekken (11:16), waar Paulus lijkt te beseffen dat hij het veel te ingewikkeld uitlegt – dus hij kapt zichzelf af en zegt: ‘Als iemand hier nog verder op wil doorgaan: alles wat ik te zeggen heb is dat ik niemand ken die het doet.’

Nogmaals, hij weet niet dat hij de Bijbel schrijft, maar dat betekent niet dat dit niet geïnspireerde Schrift is. Het betekent alleen dat Paulus niet let op de details van zijn tekst. Er zijn passages van prachtige elegantie en welbespraakt-heid zoals het grote loflied op de liefde in 1 Korintiërs 13, dat elke lezer van het Nieuwe Testament kent. In deze passages kun je zien dat hij aandacht besteedt aan hoe hij iets moet zeggen en het zo mooi mogelijk maakt, maar er zijn ook passages waarin hij zo in beslag wordt genomen door zijn worsteling met de aard, de bedoeling en de aanwezigheid van God dat het taalgebruik en de logische basis ervan met de noorderzon verdwijnen.

Maar dat is onderdeel van de menselijkheid van Paulus. Ik hoop dat ik in dit eerste hoofdstuk je daarvan iets heb laten proeven. Hij is in zijn brieven onmiskenbaar een driedimensionale figuur, een van de mensen uit de antieke oudheid over wie we het meeste weten, en afgezien van keizers en publieke grootheden absoluut een van de zeldzame mensen die we zo levensecht kunnen aanvoelen. Hij is daarom geen zogenaamd heilig boontje. Hij is een man met diepe emoties, en zoals alle mensen met diepe emoties, vindt hij het behoorlijk moeilijk om te functioneren in een erg starre en beperkende sociale wereld. Maar hij is wel een man die, buiten al die passie en dat gevoel van leven tussen kwellende tegenstrijdigheden, in zijn denken en schrijven een wereld laat ontstaan die inderdaad, zoals zijn tegenstanders roepen in Handelingen 17:6, op zijn kop staat.

Religie: geen

Ten slotte is er een laatste aspect in Paulus' wereld dat we moeten opmerken voordat we verder gaan. Het is voor een hedendaagse lezer van de Bijbel een van de moeilijkste dingen om te begrijpen. We hebben nagedacht over hoe Paulus aan ons verschijnt als een Romeins staatsburger, als een Jood en als mens, maar het volgende punt dat vreemd is – en voor ons doel erg belangrijk – is dat niemand in Paulus' wereld bij een 'religie' hoort. Er is niet zoiets als 'een' religie in de eerste christelijke eeuw. Mensen doen religieuze dingen, maar als je in de achterafstraatjes van Korinte of Efeze op iemand zou afstappen en hem of haar de hamvraag had gesteld: 'Wat is je godsdienst?' dan zouden ze je verbijsterd hebben aangekeken. Niemand heeft 'een religie'. Er zijn, zoals Paulus wrang opmerkt in 1 Korintiërs 8, ontelbare godheden – 'heel wat goden en heren' – en

in zijn redevoering in Athene in Handelingen 17 zegt hij ironisch: 'Ik heb gezien dat jullie hier in Athene erg godsdienstig zijn.' Zijn woordgebruik suggereert echter dat we deze zin moeten vertalen als: 'Jullie zijn erg nauwgezet in jullie contact met de goden.'

Omdat goden deel uitmaken van het universum en omdat je ook beleefd moet zijn tegen mensen die een hoge sociale status hebben (anders maken ze je het leven heel moeilijk), kun je maar beter beleefd zijn tegen de goden (omdat zij je het leven nog moeilijker kunnen maken). Misschien heb je voorkeur voor een bepaalde godheid of vind je de tempel van Jupiter aantrekkelijker dan de tempel van Venus; wellicht ga je vaker naar festivals van Jupiter dan naar die in andere tempels. Of misschien vind je het opwindend om lid te worden van een exotische oosterse cultus; wellicht heb je een voorliefde voor de rituelen rondom Mithras en heb je jezelf in het bloed van een pas geslachte stier ondergedompeld. Of als je heel roekeloos bent, heb je misschien besloten dat je je aangetrokken voelt tot de cultus rondom de godin Cybele en ben je ietwat ontmoedigd toen je ontdekte dat geestelijken van deze groep eunuch moesten zijn. Maar deze dingen hadden niet veel te maken met wat we nu beschouwen als 'behoren tot een religie': deze groepen waren geen, in het troebele moderne bestuursjargon, 'geloofsgemeenschappen'.

Religieus zijn was onderdeel van je burger-zijn – of slaaf, of wat dan ook – het was onderdeel van je identiteit in de Romeinse wereld. Je moet je relatie met en je verplichtingen aan de goden uitzoeken, net zoals je deze dingen moet uitzoeken met alles en iedereen. Maar er zit weinig systeem in. Behalve in niet-officiële cultussen is er niet iets dat je 'lidmaatschap' kunt noemen, geen speciaal sociaal gebied waar je je kunt bezighouden met godsdienst als een

onderscheidende activiteit, een soort vrijetijdsbesteding. Voor de meerderheid van de mensen was er niets dat overeenkomt met ons 'naar de kerk gaan' (of naar de moskee of synagoge).

Er was natuurlijk één uitzondering: als je Jood was, ging je wél elke week naar de synagoge, maar dat hoorde bij 'Jood zijn'; het maakte deel uit van het gemeenschapsleven waarin je was geboren, je had je niet ingeschreven voor een religie. Het feit dat mensen in de Romeinse wereld zich soms bekeerden tot het jodendom was voor de Romeinen een uitermate vreemd fenomeen. Wat betekende het in hemelsnaam om lid van een andere etnische groep te worden? Dit was in die wereld waarschijnlijk het nauwst verwant met wat we nu beschouwen als een godsdienst kiezen, maar het was in de ogen van de meesten behoorlijk buitenissig. De taal voor bekering van de ene godsdienst of levensbeschouwing naar een andere was gewoonweg niet beschikbaar in de zin die we er nu aan geven.

Wat er het meest op lijkt, is waarschijnlijk de religieuze wereld van, bijvoorbeeld, India met zijn overvloed aan goden en godinnen, zijn kleine informele groepen van gelovigen die met een bepaalde geloofspraktijk of traditie verbonden zijn, en zijn koppige en totale weigering om religie te zien als een apart gebied. Je hoort binnen je samenleving, en onderdeel van dat erbij horen is dat je religieuze dingen doet, net zoals je allerlei andere dingen doet.

Dus wat Paulus predikte was geen nieuwe 'religie'. Zoals we zullen zien was het een nieuwe wereldorde, een nieuwe manier om bij God en bij elkaar te horen. Het kostte tijd om precies uit te werken wat dit betekende in relatie tot de godsdienstige praktijken van de wereld eromheen, de wereld van 'talrijke goden en heren' van wie je de heiligdommen in elke straat kon vinden en van wie de festivi-

teiten op de kalender vaststonden. We zien in 1 Korintiërs dat Paulus zorgvuldig zijn weg kiest tussen een paar van die vragen: de Romeinse goden zijn voor hem ofwel lege bedenkzels ofwel duivels, in ieder geval moeten we ze niet te veel aandacht geven. Maar in een wereld die bol stond van religieuze handelingen, schiep dit in het sociale leven grote en kleine complicaties, die met zo min mogelijk aanstoot of zinloos risico moesten worden verduidelijkt. Paulus moest glashelder maken dat de traditionele religieuze praktijk gewoon niet mogelijk was voor iemand die zichzelf had verbonden met Christus.

Maar de reden daarvoor is niet dat hij een nieuwe religie heeft uitgevonden die nutteloos 'exclusief' is. Het is omdat hij gelooft dat hij en andere gelovigen eenvoudigweg een nieuwe realiteit zijn binnengetreden waarin veel wat iemand vanzelfsprekend vindt in zijn of haar sociale wereld op het punt staat te worden ontmanteld en opnieuw te worden opgebouwd. Dus zullen we nu gaan kijken naar wat in Paulus' onderricht zo'n drastische uitwerking had.